

Galos, Adam

"Węzłowe problemy dziejów Prus XVII-XX wieku. Materiały z sesji naukowej w UAM (11 i 12 VI 1970)", praca zbiorowa pod red. Gerarda Łabudy, Poznań 1971 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 693-695

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

i wszechstronną (w miarę możliwości źródłowych) monografię Gimnazjum Elbląskiego. Wykazuje ona co prawda pewne niedostatki w zakresie syntezy, ale pobudzi z pewnością do dalszych badań. Na tym także polega wielka zasługa autora.

Jan M. Matecki

Węzłowe problemy dziejów Prus XVII—XX wieku. Materiały z sesji naukowej w UAM (11 i 12 VI 1970). Praca zbiorowa pod red. Gerarda Labudy, Poznań 1971. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ss. 215. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Filozoficzno-Historyczny, seria Historia, nr 48.

Znany z ruchliwości ośrodek poznański szczególnie wiele uwagi poświęca badaniom z zakresu historii Niemiec. Jednym z przejawów tego była konferencja dotycząca historii Prus. Projektowana pierwotnie w związku z 20 rocznicą ogłoszenia likwidacji państwa pruskiego, odbyła się ostatecznie w 1970 r. przy udziale historyków z kilku ośrodków w Polsce, a ponadto grupy historyków z NRD, zwłaszcza z Halle. Ogłoszony tom materiałów tej konferencji jest więc także rezultatem współpracy historyków polskich i niemieckich z NRD (po referatach dodano ich streszczenia w drugim języku, tak samo jest przy komunikatach niemieckich, ale nie polskich).

W podobnych wydawnictwach jednym z naczelnych zagadnień jest sprawa doboru tematyki referatów, łącznie z komunikatami (znajdują się w kłopotliwej sytuacji, gdyż brałem udział we wspomnianej konferencji, nie dostarczyłem jednak na czas referatu, co niewątpliwie spowodowało pewną lukę w treści tomu). Tytuł sugeruje, że w omawianej książce znajdują się prace, naświetlające najważniejsze momenty rozwoju Prus.

Schematycznie biorąc historię państwa pruskiego można podzielić na kilka etapów: do drugiej połowy XVII wieku — to geneza tego państwa; osiemnastowieczne Prusy swój punkt szczytowy osiągnęły za Fryderyka II, natomiast po zburzeniu dawnych Prus rozpoczęły się nie tylko przemiany wewnętrzne, ale także zmieniła się pozycja Prus w Niemczech, rozdziło się zagadnienie zjednoczenia Niemiec. Dokonanie tego zjednoczenia wysunęło na plan pierwszy rolę Prus, dominujących terytorialnie, ludnościowo i politycznie w Rzeszy. I tak już było do okresu hitlerowskiego.

Przyjmując podobny schemat dostrzec można dość równomierny rozkład materiału w omawianej pracy. Po dwóch referatach o charakterze ogólnym (G. Labudy i H. Hübnera), trzy następne dotyczą drugiej połowy XVIII i początków XIX wieku (J. Topolskiego, E. Moritza i J. Wąsickiego), wreszcie dwa ostatnie (J. Pajewskiego i W. Jakóbczyka) końca XIX i początków XX wieku. W komunikatach niewielką przewagę uzyskał okres wcześniejszy do końca XVIII wieku (5 wypowiedzi, w tym jedna sięga także czasów późniejszych), nieco mniej XIX wieku (4 wypowiedzi), jeszcze mniej okresu po 1918 r. (2 głosy), ponadto 3 inne dotyczą poglądów na Prusy, a jeden jest omówieniem wystawy archiwalnej.

W szczęśliwym sposób udało się także wyważyć proporcje między materiałem dotyczącym dziejów samych Prus a zagadnieniami związanymi ze stosunkami polsko-niemieckimi, co nieraz deformuje poglądy historiografii polskiej na dzieje Niemiec w ogólności, a Prus w szczególności (według schematycznego podziału, może niezupełnie ścisłego, wśród referatów trzy dotyczą stosunków polsko-niemieckich, a cztery dziejów Prus, wśród komunikatów do pierwszej kategorii zaliczylibym tylko jeden, ponadto w czterech są odpowiednie fragmenty, natomiast znaczna większość to historia Prus).

Zdecydowana większość referatów posiada charakter problemowy, a tylko jeden (E. Moritza) zaliczylibym do prac głównie materiałowych; inaczej jest oczywiście z komunikatami, wśród których propozycja jest odmienna. Wreszcie należy podkreślić, że i pod względem tematyki w pracy zamieszczono materiał różnorodny. Nie brak tu więc aspektu gospodarczego, jest mowa o stosunkach wewnętrznych, spo-

lecznych i politycznych, jest tak istotny dla dziejów Prus problem militarystyki (wszak już Mirabeau powiedział, że w Prusach, odwrotnie niż gdzie indziej, armia posiada państwo), polemika z historiografią zachodnioniemiecką ukazuje, choć w sposób niepełny, poglądy na przeszłość Prus, trafić można na zagadnienia ustrojowe i z zakresu historii prawa, a także szkolnictwa.

Nie oznacza to oczywiście, aby nie było w tej tematyce luk i to wcale poważnych. Słabo, zwłaszcza w XIX i XX wieku, uwzględniono dzieje dyplomacji, mocno niepełny jest obraz stosunku Prus i Niemiec, ale trzeba pamiętać, o tym, że wiele z tych zagadnień posiada już bogatą literaturę naukową, a także o trudnościach, które zawsze stają przed inicjatorami podobnego przedsięwzięcia, wreszcie o ograniczonych rozmiarach wydawnictwa. Choć więc nie jestem pewny, czy problematyka, naświetlona w książce, jest w pełni „węzłowa” dla dziejów Prus, to jednak dobór przyniósł w efekcie zróżnicowany i ciekawy obraz.

Przechodząc do bardziej szczegółowego omówienia treści pracy, G. Labuda w referacie *Rewizja dziejów Prus. Osiągnięcia i plany badań* przedstawił kilkanaście problemów, podzielonych na ogólne oraz dotyczące stosunków polsko-pruskich i polsko-niemieckich. W niektórych kwestiach zaszyfrował swoje stanowisko (np. uważając, że komponent brandenburski zdecydowanie przeważa nad krzyżackim w genezie Prus), niekiedy sformułowanie pewnych kwestii robi wrażenie niedoceniańia dotychczasowej literatury (np. sprawa udziału Prus w rozbiorach Polski).

H. Hübner, pisząc o *Das Preussentum, seine gesellschaftlichen Traeger und Apologeten*, starał się na podstawie ponad 200-letniej historii Prus zbilansować siły, które popierały i przeciwstawiały się wstęcznemu prusactwu. Źródła militarystyki widzi w junkierstwie, a następnie w jego sojuszu z burżuazją. Zbyt długi to okres, a problematyka zbyt złożona, aby w krótkim referacie można było wyjść poza ogólne (niekiedy ogólnikowe) stwierdzenia.

W referacie J. Topolskiego, *Rozwój absolutnego państwa pruskiego i rola Prus w rozbiorach Polski* w mniejszym stopniu jest mowa o wspomnianej roli państwa pruskiego, a raczej chodzi o szukanie jej genezy w wewnętrznych stosunkach w Prusach i w charakterze państwa, co wydaje się celowe. Militarystykę zapewniał, według autora, korzyści junkrom, a na tej drodze ułatwiał budowanie absolutyzmu. System militarystyki stał się jednocześnie systemem gospodarczym (ale czy tak nie jest, przynajmniej w pewnym stopniu, przy każdym militarystyce?), a połączenie obu cech Prus, militarystyki i absolutyzmu, powodowało, iż wątpliwe staje się określanie go mianem absolutyzmu oświeconego, gdyż był to brutalny absolutyzm typu skrajnie militarystycznego.

Artykuł E. Moritza, *Die Pläne der preussischen Regierung zur Teilung Polens in der Zeit des Kościuszk-Aufstandes* jest szczegółowym przedstawieniem obrad rządu pruskiego i korespondencji dyplomatycznej w sprawie udziału Prus w drugim rozbiorze Polski. Niekiedy budzą wątpliwości niektóre sformułowania szczegółowe (np. porównanie nieudanego oblężenia Warszawy do Valmy, s. 66, gdyż skutki obu faktów były inne), a ponadto w tekście niemieckim raz używanie polskich nazw (Wisła, Sandomierz, Warszawa, Kraków).

W artykule J. Wąsikiego, *Ustrój pruski na ziemiach polskich w latach 1772—1815* nowym sposobem ujęcia jest połączenie zagadnień ustrojowych ze społeczno-gospodarczymi, a także rzucenie stosunków w Poznańskim na szersze tło sytuacji w innych prowincjach pruskich. Na tej drodze autor staje po stronie tych historyków, którzy starali się wykazać bardzo ograniczony charakter odrębności Księstwa w okresie 1815—1830. Wiele w tym racji, ale przecież istnienie Poznańskiego, i to nie tylko w postaci Księstwa, ale nawet później jako „zwykłej” prowincji, stanowiło dla władz i nacjonalistów element niewygodny, skoro wiele razy planowano jego rozbięcie.

O *Militarystyce pruskiej*, którym zajmuje się J. Pajewski, napisano już całą bibliotekę, bo i znaczenie zagadnienia nie ulega żadnej wątpliwości. Wpływ wojska na społeczeństwo był na pewno wielki, bardziej natomiast dyskusyjny wydaje się jego wpływ na politykę rządu (np. czy sztab generalny dyktował politykę zagraniczną?, s. 98), istniejącej, ale w określonych granicach. Chętnie widziałbym tu wyjaśnienie problemu, w jakim stopniu była to armia pruska i czy nic się nie zmieniło w jej charakterze. Ze spraw drobnych dobrze byłoby wspomnieć o społecznym

charakterze reform Roona (s. 91), natomiast oddziaływanie ustawy wojskowej z 1892 r. na zbliżenie Rosji i Francji (s. 98) zmniejszane jest faktem, iż zaczęło się ono już wcześniej.

W. Jakóbczyk w artykule *Prusy i Rzesza — prusycyzm i nacjonalizm* zajmuje się znaczeniem obu tytułowych zjawisk, dochodząc do wniosku, że z jednej strony nastąpiła prusyfikacja Rzeszy (terminy prusycyzm, prusyfikacja nie są najzręczniejsze, ale nie znajduję lepszych), z drugiej połączenie prusycyzmu z integralnym nacjonalizmem. Polemizując z H. Goldschmidtem, zwolennikiem tezy o rozpięciu się Prus w Rzeszy, autor podał tylko niewielką część jego argumentów, a przydałoby się także ustosunkowanie do nowszej literatury zachodniemieckiej, w której pojawiają się twierdzenia, że przedjednoczeniowe Prusy posiadały w jakimś stopniu charakter państwa ponadnarodowego (teza niewątpliwie tendencyjna, wyrosła w dzisiejszej sytuacji). Trafiają się także drobne usterki (zgniecenie powstania wielkopolskiego w 1849 r., s. 104, druków antypruskich nie było znowu tak mało, s. 105, stosunek Związku Wszechniemieckiego do kanclerza Bülowa był bardziej złożony, s. 117).

W komunikatach J. Walachowicz wspomina o wyparciu słowiańskiego zarządu terytorialnego na Pomorzu Zachodnim przez niemiecki jako jednej z form ukrytej agresji brandenburskiej. J. Małek zajmując się *Przedmiotem dziejów Prus w XVI—XVIII w.* stara się wytypować zagadnienia należące do historii Polski, Niemiec i kwestie odrębne. A. Mączak pisząc o *Handlu zamorskim Prus Książęcych w XVI—XVII wieku*, jego wzrost uznaje za zjawisko o dużym znaczeniu także dla dziejów Polski. S. Gierszewski — *Budownictwo okrętów wojennych w Prusach* zaczyna od XVII wieku, aby następnie przeskoczyć do przełomu XIX i XX wieku. Nowe są tutaj fragmenty historii stoczni Schichaua w Elblągu, tego „Kruppa ziem pomorskich”, jak go z pewną przesadą określa autor. H. Schorr w deformacji życia gospodarczego spowodowanej militarystem Fryderyka II widzi także przyczynę zniekształcenia rozwoju części mieszczaństwa (nowe fragmenty dotyczą kampanii do handlu drewnem). H. Lehmann i H. Kathe polemizują z twierdzeniami najnowszych prac zachodniemieckich, przytaczając zresztą tylko niektóre ich tezy. H. Orłowski mówiąc o micie fryderycjańskim opiera się głównie na zjawiskach literackich. H. G. Werner dostrzega zwrot Prus ku reakcji już w 1817 r., a ostatecznie w 1830 r. w związku ze stanowiskiem wobec powstania listopadowego — wydaje się, że zwrot ten nie dotyczy całości stosunków w Prusach, a ponadto potrzebne byłoby porównanie polityki pruskiej z innymi nurtami politycznymi na ziemiach niemieckich. J. Stoiński pisze o szkolnictwie pruskim, podając sporo faktów o charakterze propeedeutycznym, stosunkowo więcej wspomina o programie polskim z końca 1918 r. (trafiają się sformułowania dyskusyjne, np. czy obowiązek szkolny wynikał z prawa zwyczajowego?, s. 174). T. Cieślak na tle losów ustawy o *Bürgerliches Gesetzbuch* wykazuje istnienie tendencji unifikacyjnych, ale i partykularystycznych w rozwoju prawodawstwa Rzeszy. H. T. Krause mniej powiedział o walce Mehringa z prusactwem, a więcej o jego współpracy z J. Marchlewskim i Różą Luksemburg oraz o stanowisku wobec antypolskiej polityki Prus. Z. Dworecki na marginesie ogłoszonej niedawno monografii wspomina o działalności niemieckiej, zwłaszcza w Poznaniu, tuż po 1918 r., wraz z przygotowaniem do powstania w 1920 r. R. Berndt zajmuje się okresem Republiki Weimarskiej, okresem o tyle trudnym, że w Prusach silniejsze były kierunki lewicowe, niż w innych częściach Rzeszy. Dla autorki była to jednak tylko „demokratyczna fasada”, za którą pozostały dawne tendencje. Wreszcie H. Thieme omówił wystawę dokumentów archiwalnych (zamieścił także fotokopie dwóch ulotek, z których pierwsza dobrze jest znana, gdyż została ogłoszona przez A. Próchnika w 1936 r.; drobny to przykład braku znajomości literatury polskiej w Niemczech, o czym wspominał jeden z dyskutantów, s. 138).

Adam Galos